

7. Лавринюк Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. – 1971. – Ч.5 (125). – Рік вид. 11. – Травень. – С.69-86.
8. Лавринюк Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. – 1971. – Ч.6 (126). – Рік вид. 11. – Червень. – С.57-71.
9. Лавринюк Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка / Ю. Лавриненко // Сучасність. – 1971. – Ч.7-8 (127-128). – Рік вид. 11. – Липень-серпень. – С.133-150.
10. Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова / В.Л. Лукеренко. – К. : Наук. думка, 1965. – 126 с.
11. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А.І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 250 с.
12. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. : курс лекцій / П. Феденко. – Подєбриди, 1934. – 234 с.
13. Федченко П.М. Михайло Драгоманов : життя і творчість / П.М. Федченко. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.
14. Царі, пани і люди. – Женева : СД, 1903. – 46 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф.3807. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.27.

The article is based on analysis of program documents the group Ukrainian Social-Democratic and journalistic materials highlights the views of Lesya Ukrainka to solve the agrarian problem in the Russian Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century.

Key words: agrarian question, the nationalization of land, strike, intellectuals, peasants, rural workers.

Отримано: 18.09.2012

УДК 94(477.4)«1914/1917»:061.23

П. В. Кліщинський

ГРОМАДСЬКО-БЛАГОДІЙНА РОБОТА ПІДРОЗДІЛІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)

У статті висвітлюються основні аспекти благодійної діяльності структурних підрозділів Всеросійського земського союзу в губерніях Правобережної України під час Першої світової війни.

Ключові слова: Волинь, Київщина, благодійна допомога, громадська організація, Всеросійський земський союз, біженці, евакуація.

Період Першої світової війни відзначався значно більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадянської благодійності у країні, розгалуженістю урядових, церковних та громадських організацій і товариств у справі допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню країни від наслідків воєнних дій.

Дослідження діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні у роки Першої світової війни, насамперед таких як Всеросійський земський союз, має важливе наукове значення. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у

роботах Н.П. Єрошкіна [15], О.П. Реєнта та О.В. Сердюка [16, 17], І.Г. Сулиги [18] та ін.

Метою даної статті є визначення джерел фінансування, масштабів і напрямів діяльності підрозділів Всеросійського земського союзу на території Правобережної України в 1914 – лютому 1917 рр.

В липні-серпні 1914 р. було утворено одну із найбільших загальноросійських громадських організацій – Всеросійський земський союз (ВЗС). Створений на з'їзді представників земств 30 липня, ВЗС об'єднав земські установи 41 губернії. Його найвищим органом був з'їзд уповноважених земств (по два уповноважених від кожної земської губернії: від губернських земських зборів і губернської земської управи). Між з'їздами справами союзу віддав Головний комітет з десяти членів на чолі з головноуповноваженим. Першим головноуповноваженим став князь Г.Е. Львов. Роль місцевих органів союзу виконували найчастіше губернські земські управи. В кінці 1914 – початку 1915 рр. були створені фронтові комітети Земського союзу [15, с.291-292].

З'їзд ВЗС прийняв рішення про створення відповідних обласних земських союзів у країні, які мали докладати максимум зусиль для допомоги фронту. Комітет Південно-Західного фронту (початково називався Галицьким) був утворений 16 січня 1915 р. у Львові. У червні 1915 р., у зв'язку із наступом австро-угорської армії, комітет Південно-Західного фронту переїхав до м. Києва, яке надалі і стало місцем його постійного перебування [2, арк.1]. Земський союз Правобережної України був представлений Південно-Західним обласним комітетом (ПЗОК) надання допомоги пораненим воїнам. Одночасно було створено відповідні губернські земські комітети Київщини, Волині й Поділля [18, с.234]. Основними завданнями Комітету були: медично-санітарне обслуговування армій Південно-Західного фронту; постачання їх продовольством і фуражем; організація середнього та дрібного кустарного виробництва і нагляд за пересуванням біженців. Крім того, Комітет займався збором і обробкою шкіри, виробництвом мила і мав ряд ремонтних майстерень з ремонту і виготовляли взуття, одягу, наметів, возів, медично-санітарного та іншого оснащення [2, арк.1].

Так, Київський губернський комітет Всеросійського земського союзу (ВЗС), який завідував госпітальними закладами, був організований 8 серпня 1914 р. На 1 січня 1916 р. він мав у своєму складі: 12 гласних, обраних губернським земським зібранням, 22 земських працівники і 57 запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительниць, 17 головних лікарів госпіталів, завідуючого медичною частиною госпіталів і секретаря комітету). Для розгляду поточних справ, пов'язаних з фінансовою і розпорядчою частинами, зі складу Комітету було виділено Малий комітет у складі всіх земських працівників без урахування 57 запрошених членів. А для об'єднання діяльності госпіталів було введено посаду особливоуповноваженого. Госпіталі очолювали головні лікарі [2, арк.1]. Як бачимо, склад установи був доволі розгалуженим, що свідчило про масштаби діяльності комітету. Лише за місяць діяльності

Київським губернським комітетом ВЗС для допомоги пораненим було організовано 6 шпиталів на 2400 ліжок в Кирилівській лікарні, фельдшерській школі, Дворянському домі, 2-й Київській гімназії, єврейському училищі ім. С.І. Бродського та в приміщенні товариства боротьби із злочасними утвореннями [10].

Одними з найважливіших напрямів роботи Комітету ВЗС Південно-Західного фронту була широкомасштабна допомога біженцям: від організації харчувальних пунктів і медичної роботи до надання юридичної консультації. З цією метою при Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС було створено «Обласний комітет допомоги біженцям». Він утворився для спільної та узгодженої роботи всіх громадських організацій, які займались допомогою біженцям. До його складу увійшли представники губернських комітетів евакуації, пересування і розселення біженців по одному від кожного; представники інших організацій обласного масштабу, які забезпечували потреби біженців – по одному від кожного; 4 представники комітету Південно-Західного фронту [11].

Обласний комітет розпочав роботу у вересні 1915 р. облаштуванням пунктів харчування для біженців на шляху їх просування у східні губернії імперії. Станом на січень 1916 р. таких пунктів на Правобережжі було відкрито: на Київщині – 58 [5, с.6], на Волині – 28 [7]. З них Київським губернським комітетом ВЗС було утворено 36. Зазначимо, що 21 із них перейшов від Комітету Південно-Західного фронту ВЗС і 1 – від Всеросійського міського союзу. Ці пункти розташовувались приблизно на відстані 20 верст від одного. Інколи між двома пунктами, які були надто далеко один від одного, облаштовувались допоміжні (чайні) [5, с.6]. Також практикувалось відкриття ряду продовольчих магазинів і споживчих крамниць спрощеного типу, які видавали біженцям продукти. За 4 місяці лише через пункти харчування Київщини пройшло 159 916 біженців, видано 370 413 обідів (це пояснюється тим, що біженці, які затримувались в губернії, харчувались по декілька разів, а в грудні, хоч через територію губернії пройшло всього 847 осіб, нагородовано було 93 304 особи) [5, с.7]. На Волині щодня в харчувальних пунктах отримували їжу 47 тис. осіб. До того ж тут було збудовано пекарню, яка в добу давала 1 500 пудів хліба [7, с.12].

Статистичне бюро Комітету відрядило 2 статистичних загоны (кожен з 8 осіб) у Волинську губернію для обліку місцевого населення, яке потребує продовольчої допомоги від закладів Комітету. В результаті обстеження півдня Волинської губернії на 25 грудня 1916 р. було зареєстровано 1820 незабезпечених сімей (8 465 осіб), в тому числі 783 сім'ї біженців (1760 осіб) [7, с.13].

У зв'язку з цим кількість харчувальних пунктів до кінця січня цього ж року було збільшено до 42. Але з ускладненням бойової ситуації в регіоні видачу гарячої їжі було замінено роздачею сухого пайка. Його видавали на декілька днів, тому біженцям, які проживали на відстані 5-7 верст від пункту, тепер не потрібно було щодня долати цю відстань [8]. Було встановлено таку норму пайка: хліба – від 1/4 до 1/2 фунта; м'яса 1/8 чи сала від 1/10 до

1/8 фунта. У випадку відсутності додаткових продуктів, наприклад, картоплі, видавалась квасоля – 1/2 фунта, цукру – 2 шматочки (1/20 фунта), чаю – 1/40 фунта, солі – 1/30 фунта. Загалом з 1 по 15 січня на 33 пунктах Волинської губернії було зареєстровано 361 494 біженці, які харчувалися [8].

Крім облаштування харчувальних пунктів, губернський комітет надавав і іншого роду допомогу біженцям. Так, Звенигородською повітовою земською управою було виділено кошти (700 крб.) для облаштування лазні та пральні; в листопаді в Києві відкрито 2 склади білизни та одягу для біженців і утворено свою ремонтну майстерню. При деяких пунктах харчування влаштувалися притулки для дітей. Станом на 20 січня 1916 р. на обліку в підвідділі дитячих садків Комітету було 4 загони. В них нараховувалось 14 дитсадків – 4 на Волині і 10 в Галичині [6, с.14] (в грудні 1915 р їх було 15 – 9 в Галичині і 6 на Волині) [7, с.12]. В кожному з них на постійному проживанні перебувало від 10 до 60 дітей. А в Кременецькому дитсадку постійно проживало 100 дітей і на ранковий та вечірній чай приходило до 800 [7, с.13]. Діти в цих закладах були зайняті навчанням, рукоділлям, розвивальними іграми. В Комітет жертвували різні книги для дітей, які разом з іншими речами розсилались в дитсадки. В зимові місяці туди було відправлено велику кількість теплих речей, вжито заходів для покращення медичного нагляду [12].

За роки війни Комітетом Південно-Західного фронту ВЗС було створено значну кількість допоміжних відділів, які надавали різноманітну допомогу населенню краю. Так, для ветеринарно-санітарного нагляду за кіньми з жовтня 1915 р. при Комітеті було утворено ветеринарне бюро. З цією метою в районі розташування діючих армій було влаштовано ветеринарні лазарети в Рівному, Кам'янці-Подільському і Волочиську. При Рівненському лазареті перебувало 2 ветеринари і 5 фельдшерів, в Кам'янці-Подільському – 1 лікар і 4 фельдшерських пункти (в Гусятині, Проскурові, Тернополі і Скалі), у Волочиську 1 лікар і 3 фельдшери [4, арк. 18].

Важливим напрямом діяльності Комітету Південно-Західного фронту ВЗС була організація пральних загонів, переносних та стаціонарних лазень. Переносні всюди слідували за військовими частинами: кожна з них поміщалася на одній підводі. Стаціонарні – розміщувались в містах, містечках і селах, в яких постійно розташовувались війська або через які війська постійно просувались. До березня 1916 р. таких передових загонів було утворено 8 [6, с.12].

Про масштаби діяльності цих загонів свідчать підрахунки, проведені по роботі I і II загонів. В першому було 5 лазень. З 30 грудня по 14 січня 1916 р. тут вимилось 153 офіцери і 17 565 рядових солдатів. В розміщеній при загоні пральні за вказаний період було випрано 4 232 сорочки, 3 553 пар підштаників. В другому передовому загоні було 13 лазень: 12 діючих і запасна. З 23 січня по 12 лютого 1916 р. тут вимилось 118 офіцерів та 18 006 рядових солдатів. При загоні була також пральня з двома машинами для прання. В ній працювало 15 жінок і 3 чоловіки з

місцевого населення [6, с.13]. За сприяння Комітету було утворено 1 пральний загін (без лазень). До нього було прикріплено постійних 10 рядових і на допомогу їм відправляли ще 12 осіб з полку, який користувався послугами пральні. В середньому кожного дня пралось від 400 до 700 одиниць білизни [6, с.13].

Щодо інших видів допомоги, то за період з 3 по 20 січня юридичним підвідділом Комітету Південно-Західного фронту ВЗС біженцям було надано 83 усних поради, складено 145 письмових відповідей і запитів, видано 39 посвідчень особи біженців. Розглядалися питання про видачу постраждалому населенню 25% вартості знищеного і реквізованого майна [9, с.14].

Комітет надавав також агрономічну допомогу постраждалим від війни, сприяючи відновленню діяльності евакуйованих з Волині сільськогосподарських товариств. Залишаючи рідні місця проживання, біженці розпродавали рештки худоби і всього майна. Цим користувались спекулянти, купуючи в них, наприклад, доброго коня за 3-4 крб. і продаючи його з часом значно дорожче. Тоді Комітет став скуповувати у біженців худобу, виплачуючи за неї справжню ціну. До лютого 1916 р. було скуплено: коней на суму 72 035 крб., ВРХ – на 1 190 крб., підвід, упряжок і саней – на 24 753 крб. До 10 січня 1916 р. було скуплено 1768 коней та 25 голів ВРХ [9, с.14].

У зимовий період в біженців існувала велика потреба в теплих речах. Потреба ця збільшилась, коли в грудні 1916 р. стали виселяти разом з біженцями і місцеве населення з фронту в тил, за 25-верстну смугу. Тоді ж комітетом було направлено спеціальний загін співробітників, які роздавали теплий одяг та білизну. В результаті цих заходів до середини лютого теплий одяг отримали 8-10 тис. сімей, або 30-40 тис. осіб [9, с.17].

Одним з напрямів діяльності Комітету ВЗС з 1916 р. було формування військово-робітничих артілей. Це робилось для того, щоб дати можливість військовому відомству при проведенні робіт з укріплення позицій і облаштування доріг користуватися організованими кадрами робітників. Військово-робітничі артілі формувались як із найманих робітників, так і з тих, що відбували обов'язкову повинність [3, арк.1].

Організацію і утримання артілей взяв на себе Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. Артіль складалась з 1000 осіб і розбивалась на 4 роти, кожна з яких могла працювати і утримуватись автономно. В артілі було своє управління з 8 осіб, що виконували адміністративно-господарські обов'язки, 5 – технічного нагляду, 3 – з надання медичної допомоги. Для обслуговування господарських потреб артілі виділялось 60 робітників з її складу. Господарство кожної артілі складалось з необхідного інвентарю, засобів пересування та переносних бараків. Всіх артілей організовувалось 6 [3, арк.1].

Харчування робітників в артілі здійснювалось Комітетом Південно-Західного фронту ВЗС згідно з нормами, встановленими наказом головнокомандувача від 5 жовтня 1915 р. Вони становили 34,28

коп. в розрахунку на 1 робітника в день [3, арк.13в.]. На кожному артілі припадало 60 парокінних підвід. На 1000 робітників артілі 10% мали бути теслярами, 3% ковалями і 1% саюсарями [3, арк.3-3зв.].

Згідно з положенням про військово-робітничі артілі та дружини тривалість робочого дня складала 10 годин, а понаднормова робота оплачувалась у півтора рази більше. Всім службовцям і робітникам, у випадку покликання їх до лав збройних сил надавалася відстрочка на весь період їх роботи в складі військово-робітничих дружин. У разі втрати працездатності при виконанні службових обов'язків, робітники, що зазнали шкоди, персонально отримували винагороду. Всі службовці і робітники дружин, що до війни не перебували на державній чи громадській службі і не зберігали за собою місць роботи, після розформування дружин отримували двомісячний оклад утримання, що дорівнював заробітній платі в дружині. Для службовців військово-робітничих дружин було розроблено спеціальну форму: погони захисного кольору із зображенням (кірка і сокира, № дружини і аббревіатура ВЗС) [3, арк.5-5зв.].

Відбулись зміни і в структурі медичної допомоги Комітету. Так, на Волині місцеве земство майже не надавало медичної допомоги біженцям та населенню. Та й, власне, Комітет до початку 1916 р. медичну допомогу надавав виключно військовим частинам. Проте в умовах війни та ускладнення ситуації на фронті в питанні медичної допомоги відбулися зміни. На півночі Волинської губернії на 100-верстній смузі перебувало всього 3 епідемічних загони і обслуговували вони лише половину смути. На півдні губернії в прифронтовій смузі працював лише 1 фельдшерський пункт в Залісцях [9, с.15]. При цьому потреба в медичному обслуговуванні постійно зростала, поширювались різноманітні інфекційні захворювання. В 1915 р. з Галічини на Волинь було занесено холеру, епідемія якої забрала життя багатьох мешканців краю. Протягом 1916-1917 рр. у селах та містах Київщини лютував побутовий сифіліс. Число уражених цією хворобою в армії становила близько 1 млн. осіб [18, с.237]. В селах Волині рідко де зустрічались хати, в яких не було б 2-3 хворих на віспу або тиф. За таких умов на засіданні членів Комітету 18-19 січня 1916 р. було прийнято рішення терміново приступити до надання медичної допомоги біженцям і місцевому населенню прифронтової смути Волинської губернії [9, с.15].

Величезну роботу в умовах війни проводив Комітет Південно-Західного фронту з допомоги хворим та пораненим воїнам. Діяльність комітету здійснювалась 19 відділами, які відповідали за певну сферу: медично-санітарний, щеплень, бактеріологічний, стоматологічної допомоги, санітарно-технічних споруд, гідротехнічний, статистичний, господарський, організаційний та ін. На чолі кожного із них стояв уповноважений. Саме ці уповноважені складали Комітет, який збирався раз на місяць [1, арк.1-3].

З метою інтенсифікації роботи Комітетом було створено регіональні відділення – районні лікарі. До їх обов'язків входило об'єднання діяльності установ Комітету. В різний час була неоднакова кількість лікарів. Так, в 1916 р. в підпорядкуванні Комітету було 5 районних

лікарів: лікар Шмаков (відомий в Київській губернії), приват-доцент, лікар Блюменталь, лікар Шполянський, лікар Бик, лікар Санко, згодом, замість лікаря Блюменталя, було запрошено лікаря Чернова. Однак, за визнанням самих організаторів Комітету, кваліфікація цих лікарів залишала бажати кращого. Так, лікар Блюменталь, хоч і мав лікарську освіту, але до того часу ні громадським ні клінічним лікарем не працював. Проте в умовах, коли критично не вистачало кадрів, вибирати не доводилось і на роботу брались ті, хто виявляв бажання і мав певні об'єктивні дані [1, арк.4-5].

У зв'язку з появою численних скарг на епідемічні захворювання, комітетом стали створюватися епідемічні загони, очолювані Кандибою. В 1916 р. таких загонів було 35. Деякі з них розміщувались по лінії фронту, інші – в тилу російської армії. Найактивніші дії в цьому плані проводились на Волині. Там деякі повіти мали власні лікарські організації, проте їм не під силу було самостійно боротись з епідемічними захворюваннями. Однак загонам постійно не вистачало працівників, медикаментів тощо. Що ж до загонів Комітету, то вони були недостатньо добре укомплектовані, але краще, ніж Волинські. За короткий час вони взяли на лікування 170 хворих на Волині, 70 – в Шепетівці [1, арк.6-7]. Складались такі загони з одного-двох лікарів, кількох фельдшерів, декількох сестер милосердя. Кожен загін мав достатньо устаткування, щоб розгорнути шпиталь мінімум на 50 ліжок. Під час масової евакуації біженців цим загонам надавалась роль евакуаційних пунктів. Після розміщення хворих переодягали і наступного дня евакуюювали частково в різні госпіталі, частково – в м. Рівне [1, арк.8].

В Рівному розміщувались великі приміщення, де хворі та поранені могли провести більше часу. З подальшим веденням війни виникла потреба в розширенні Рівненських шпиталів. Проти цього виступали представники земства та військові, аргументуючи тим, що місто знаходиться на відстані 30 верст від лінії фронту і в разі відступу шпиталі з устаткуванням можуть потрапити до рук ворога [1, арк.9]. Комітетом було знайдено вихід. На відстані 80 верст від міста спільно з військовою владою було споруджено шпиталь на 170 ліжок [1, арк.10].

Окрім епідемічних загонів, Комітетом Південно-Західного фронту з допомогою хворим і пораненим воїнам було створено цілий ряд екстрених фельдшерських пунктів (головним чином обслуговували біженців на шляху їх просування і влаштовувались при пунктах харчування), перев'язочних пунктів, 11 бактеріологічних лабораторій, розкиданих по всьому фронту [1, арк.11-12], 10 стоматологічних загонів [1, арк.17]. Значний обсяг роботи було здійснено по щепленню від інфекційних захворювань. До 1916 р. було зроблено 800 тис. щеплень [1, арк.15]. В цій справі лікарі досягли віртуозності. Так, лікар одного з відділень на день робив щеплення 1200-1600 особам [1, арк.17].

В роки війни в Києві функціонував центральний аптечний склад. Його віддаленість від лінії фронту і від значної кількості лікарських закладів створювала певні незручності. Та й розміс-

тити його ближче було ризиковано. З огляду на це, на засіданні Комітету було вирішено створити три пересувні аптечні склади [1, арк.19]. Загалом, станом на 1916 р. в складі Комітету працювало 160 лікарів, 140 фельдшерів і 336 сестер милосердя [1, арк.22].

Про різноманітність та багатогранність медичної допомоги населенню та військовим Правобережних губерній з боку медично-санітарного відділу Комітету Південно-Західного фронту ВЗС свідчить те, що ним в діючій армії було організовано 42 стоматологічних кабінети. Постачання медикаментів та інструментів для них здійснювалось на вимогу лікаря. При цьому один лікар-стоматолог протягом робочого дня міг прийняти 25-30 пацієнтів [14].

Зважаючи на масштабність діяльності відділу з допомоги біженцям при комітеті Південно-Західного фронту ВЗС, в нього сформувався цілком незалежний оборотний капітал. Він також користувався правом на щоденну позачергову відправку своїх вантажів в кількості 15 вагонів. Так, відділ вислав у Підволочиськ і Кам'янець-Подільський три цистерни керосину, велику кількість продуктів харчування та предметів першої необхідності [9, с.15].

Звичайно, на таку розгалужену та різноманітну діяльність потрібні були значні кошти. Органи місцевого самоврядування Правобережної України виділили на потреби обласного Комітету 337 996 крб. З них 250 тис. надійшли від Київського губернського земства, 70 тис. – від Подільського, решта – від Волинського. Крім того, 691 924 крб. надійшли від Київського військово-санітарного управління, 1 мн. – від Міністерства внутрішніх справ, 8 мн. крб. – від Міністерства фінансів [18, с.235].

Приблизно так само формувались бюджети губернських відділів комітету. Так, кошти Київського губернського комітету на допомогу біженцям складались з 100 тис. крб., наданих головним комітетом ВЗС, 250 тис. крб., перерахованих головноуповноваженим у справі облаштування біженців Південно-Західного фронту (з них 50 тис. спеціально на утримання складу одягу та майстерні) і 20 тис. крб., асигнованих Київським губернатором на перевезення хворих і немічних біженців. Всього 370 тис. крб. близько 200 тис. крб. з яких було витрачено до 1 січня 1916 р. [13, с.16].

На справу допомоги хворим та пораненим воїнам надзвичайними губернськими земськими зборами Київщини 7 серпня 1914 р. було виділено 300 тис. крб. на рахунок губернського комітету. На 1 січня 1916 року витрачено: на обладнання приміщень для госпіталів та їх оснащення – 275 тис. крб. (на одне ліжко 70-80 крб.), на утримання і лікування хворих та поранених – 1 925 тис. крб. Щоденні витрати на харчування однієї особи, при нормі в 40 коп., до 14 липня коливалася від 34 до 39 коп., з 14 липня 1915 р. у зв'язку з подорожчанням продуктів харчування цю норму було підвищено до 45 коп. [7].

Отже, наведені факти свідчать про масштабну та розгалужену діяльність підрозділів Всеросійського земського союзу на території Правобережної України в роки війни, її важливе значення та роль для населення регіону, військовослужбовців і біженців.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ в м. Києві). – Ф.715. – Оп.1. – Спр.344. – 22 арк.
2. ЦДАУ в м. Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1755. – 7 арк.
3. ЦДАУ в м. Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1870. – 7 арк.
4. ЦДАУ в м. Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1872. – 80 арк.
5. Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. – 1916. – №5. – 26 янв. – С.6-7.
6. Из деятельности комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Баннные и пра-чечные отряды) // Киевская земская газета. – 1916. – №19. – 15 мар. – С.12-13.
7. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС // Киевская земская газета. – 1916. – №3. – 19 янв. – С.12-13.
8. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Питание бе-женцев) // Киевская земская газета. – 1916. – №7. – 3 февр. – С.8.
9. Из деятельности Комитета Юго-Западного фронта ВЗС (Помощь беженцам) // Киевская земская газета. – 1916. – №11. – 16 февр. – С.14-16.
10. Киевская земская газета. – 1914. – №36. – 19 сент. – С.25.
11. Киевская земская газета. – 1915. – №45. – 20 нояб. – С.19.
12. Киевская земская газета. – 1916. – №63. – 23 авг. – С.12.
13. Кустарная промышленность в Киевской губернии // Киевская земская газета. – 1916. – №60. – 12 авг. – С.20-21.
14. О зубо-врачебных кабинетах на фронте // Бюллетень Комитета Юго-западного фронта Всероссийского земского союза. – 1916. – №26. – 28 августа. – С.7.
15. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюцион-ной России / Н.П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1983. – 360 с.
16. Реєнт О.П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К. : Інститут історії України, 2004. – Вип. VII. – С.5-47.
17. Сердюк О.В. Віженство в Україні під час Першої світової війни / О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С.111-132.
18. Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І.Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут Історії України, 2001. – Вип. III. – С.234-239.

This article covers the main aspects of the charitable activities of branches of the All-Union rural provinces in Right-Bank Ukraine during World War II.

Key words: *Volyn, Kiev region, charity, civic organization, the All-Union Zemsky, refugees, evacuation.*

Отримано: 11.09.2012